

КОДИКОЛОГІЯ ТА ТЕКСТОЛОГІЯ ІТАЛІ CODICOLOGY AND TEXTOLOGY OF ITALIA

Сукупність перекладів Біблії латинською мовою до появи Вульгати (кін. IV – поч. V ст.) називається давньолатинські версії (Vetus Latina), або Італа (Italia). Збереглося велике число текстів Італи – неповних і фрагментарних, – окрім того, значна кількість давньолатинських цитат міститься у творах ранніх Отців Церкви. Феноменально, але незважаючи на розмаїття варіантів, у них простежується ознаки спільності, що вказує на наявність єдиного архетипу. Упродовж століть не згасає зацікавлення бібліїстів давньолатинським перекладом, його унікальною живучістю при досить незначній перекладацькій якості та явному буквалізмі; інтерес дослідників викликає паралельне використання Італи й Вульгати навіть в одному й тому самому рукописі. Проте науковий текстологічний аналіз різних версій Італи постав лише в XIX ст. (Ф. Кауфманн,

У статті досліджується рукописна традиція давньолатинської версії Біблії в основних кодексах IV–XIII ст.; манускрипти класифікуються за африканським, європейським, італійським та іспанським типами латинського перекладу. Вказано принципи їх типології та описано текстологічні особливості основних рукописів кожної групи. Окрім рукописної спадщини книг давньолатинського перекладу Біблії, зазначено використання його типів у творах латиномовної патристики. Проаналізовано інтерполяції, перекучення, буквалізми латинського перекладу в окремих кодексах Італи. Подано палеографічні та кодикологічні характеристики рукописів Італи; значна увага в статті приділена опису білінгвальних греко-латинських манускриптів і т. зв. рукописів розкоші в техніці хризографії.

* Доктор філологічних наук, професор, професор кафедри загального мовознавства, класичної філології та неоееллістики Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, професор кафедри богослів'я та філологічних дисциплін Київської православної богословської академії.

** Doctor of Philology, Professor, Professor of the Department of General Linguistics, Classical Philology and Neohellenistic Studies of the Institute of Philology of the Taras Shevchenko National University of Kyiv, Professor of the Department of Theology and Filology of the Kyiv Orthodox Theological Academy.

Ф. Буркітт, Й. Бельстейм), а нині пов'язаний з іменами таких відомих біблійних текстологів ХХ–ХХІ ст., як Г. Дегерінг, А. Бюклер, Г. Фреде, Ф. Тіннефейд, К. Шефер, Дж. Еліотт, Е. Лоуе, Б. Мецгер, Ф. Бартон. Хоча кодикологічні та палеографічні характеристики різних кодексів Італи були предметом наукового зацікавлення, проте інтерес саме до текстів Італи значно поступається кількості й обширу досліджень Вульгати. Дискусійними є питання оригінальності латинського тексту в білінгвах, його значущості як автентичного перекладу. Сучасний розвиток біблійної текстології спонукає до ретельного вивчення всіх рукописів Італи, їх кодикологічної систематизації та текстологічної типологізації, що є, безперечно, актуальним завданням.

Метою нашого дослідження, крім кодикологічного і текстологічного аналізу різних типів давньолатинських версій Біблії, є намір показати, що, незалежно від суперечливості мовно-літературної та богословської значущості Італи, важливість давньолатинського перекладу насправді мало чим поступається значущості використання Вульгати в латиномовній церковній традиції.

Давньолатинські рукописи різних версій Італи копіювалися аж до ХІІ – ХІІІ ст., причому існує чимало кодексів зі змішаними текстами, де одні книги Біблії представлені Італою, інші – Вульгатою. Значення цієї версії перекладу Біблії було усвідомлене науковцями в ХVІІ ст., і в 1743 р. уперше було видано давньолатин-

*Розглянуто тексти в окремих рукописах, які виявляють ознаки різних відгалужень однієї традиції. Незважаючи на розмаїття варіантів, простежується ознаки спільності, що свідчить про наявність єдиного архетипу. Висловлюються припущення щодо місця походження та причин виникнення давньолатинських версій Біблії та їх використання в латинській церковній традиції. Відзначається надзвичайно тривале використання Італи (аж до ХІІІ ст.), навіть після появи перекладу Ієроніма в ІV ст. Аналіз рукописного матеріалу дозволив визначити особливості рукописів змішаного типу з текстами Італи та Вульгати. Досліджено взаємозв'язок між різними версіями давньолатинського перекладу та зауважено його дискусійну оцінку в працях відомих біблійних текстологів. Приділено увагу сучасному стану текстології Італи: систематизації всіх версій давньолатинської Біблії та укладання критичного апарату до текстів Інститутом *Vetus Latina* в Бойроні (Німеччина).*

Ключові слова:

біблійна палеографія, біблійна текстологія, давньолатинський переклад Біблії, африканський тип, європейський тип, італійський тип, іспанський тип, кодекси Італи.

The article explores the handwritten tradition of the Old Latin version of the Bible

ську версію. У 1945 р. засновано Бойронський інститут (Вюртемберг, Німеччина), у якому здійснюється видання повної давньолатинської версії (на сьогодні опубліковано 20 томів із запланованих 27).

На жаль, не зберігся жоден із кодексів повної давньолатинської Біблії. Євангелія представлені в 32 змішаних рукописах, не рахуючи кількох фрагментів. Збереглося близько 12 рукописів із Діяннями апостолів. Є чотири рукописи й кілька фрагментів Послань Павла, але лише один повний рукопис і кілька уривків із текстом Одкровення. Ці манускрипти датуються тривалим проміжком часу – з IV по XIII ст.

Немає жодного рукопису, де всі книги були б перекладені одним перекладачем. Невідома дата створення першої латинської Біблії чи будь-якої з її частин. Характерно, що таких відомостей – навіть легендарних – взагалі не збереглося в латинській церковній традиції.

Уважається, що витoki давньолатинської Біблії кореняться в практиці подвійного читання Святого Письма під час служби: спочатку по-грецьки (Старий Завіт – за Септуагінтою), а потім – місцевою мовою [Schäfer 1957; Elliott 1992; Мецгер 2004]. Аналогія проводиться з єврейськими службам того ж часу – слідом за читанням Танаха йшов арамейський Таргум. Спочатку латинський переклад був, мабуть, усним, але потім заради зручності його стали записувати і так чи інакше уніфікувати. Для зручності робився підрядковий переклад, а

in the major codes of the IV-XIII centuries; the manuscripts are classified into African, European, Italian and Spanish types of Latin translation. The principles of their typology are presented and the textological features of the main manuscripts of each group are described. In addition to the handwritten heritage in the books of the Old Latin translation of the Bible, the use of its types in works of Latin-speaking patristic is indicated. The interpolations, distortions, literalism of the Latin translation in the separate codes of Itala are analyzed. The paleographical and codicological characteristics of Itala manuscripts are presented; significant attention is given in the article to the description of the bilingual Greco-Latin manuscripts and so called sumptuous manuscripts in chrysography technology. The texts in separate manuscripts are reviewed, which show signs of different branches of the same tradition. Despite the variety of options, there are signs of commonality, which indicates a single archetype. Suggestions are made with regards to the place of origin and the reasons for the emergence of old Latin versions of the Bible and their use in the Latin church tradition. The remarkably long-term use of Itala (until the XIII century), even after the appearance of the translation of Jerome of Sidon in the IV century, is highlighted. The analysis of the handwritten material allowed to determine the particularities of the mixed type manuscripts containing the texts of Itala and Vulgata. The relationship between different versions of the Old Latin

далі в практику увійшли двомовні рукописи, де паралельні тексти розміщалися двома колонками. Але вже в IV ст. у Римській церкві перестали читати по-грецьки, і рукописи почали робити тільки з латинським текстом.

Латинська Біблія навряд чи виникла в місті Римі, у якому християнська громада була греко-східного походження. З 12-ти перших римських єпископів (до кінця II ст.) тільки троє носили римські імена, причому один із них писав також по-грецьки. Ієронім свідчив, що першим автором, який писав богословські тексти латиною, був папа Віктор. Надгробні епітафії християн починають латинізуватися приблизно з сер. III ст., і практично всі сучасні автори солідарні з Ієронімом, що Літургія була перекладена на латину не раніше папи Дамаса [Burton, 2001, с. 16].

У XIX ст. припускали, що батьківщиною Італи могла стати Антіохія, оскільки давньолатинська версія явно демонструє знання її перекладачами івриту та арамейської мов, а також взагалі близька до давньосирійського перекладу [Belsheim, 1888; Burkitt, 1896]. Проте в XX ст. панівною стала думка, що Італа виникла в Північній Африці, де латинська мова була загальною для всіх верств населення, і навіть у ранній агіографії майже всі носять римські імена [Schäfer, 1957; Elliott, 1992; Мецгер, 2004].

Аврелій Августин двома століттями пізніше про створення давньолатинського перекладу наводив уже зовсім інші відомості. У трактаті «De doctrina christiana» (II, 16) він писав: «Тих, хто перекладає Письмо з єврейської мови на грецьку, можна порохувати, а перекладачів на латинську мову порохувати жодним чином неможливо. Уже в перші дні віри кожен, хто отримував в своє розпорядження грецький рукопис [Нового Завіту] і вважав, що хоч трішечки тямить в обох мовах, наважувався зробити переклад».

Ієронім також нарікав, що в той час існувало стільки ж перекладів, скільки примірників тексту. Однак у Августина є свідчення про конкретну давньолатинську версію, яку у вище згадуваній праці він іменує Itala (II, 21–22) та визначає її як «Септуагінту, виряджену в латинські одежі». Автори IV ст., які

translation has been investigated and its debatable assessment in the works of famous biblical textologists is noted. Attention is paid to the current state of Itala's textology: the systematization of all versions of the Old Latin Bible and the creation of a critical apparatus for texts by Vetus Latina Institute in Beuron (Germany).

Keywords: *Biblical paleography, Biblical textology, Old Latin Version of the Bible, African type, European type, Italian type, Spanish type, Itala codes.*

отримали класичну освіту, мали підстави заявити: стиль старих перекладів Святого Письма «є творінням людей неосвічених і некультурних» (*Adv. Gentes*, I, 58) [Мецгер 2004, с. 334].

Найстарішим ілюстрованим рукописом Італи, який водночас є і найдавнішим античним ілюмінованим рукописом, що дійшов до наших днів, є Кведлінбурзька Італа. Це фрагмент ілюмінованого рукопису V ст., що містить уривки Книги Царств і Книги Самуїла. Уривки манускрипту – всього 6 аркушів – були виявлені в 1865–1887 роках у палітурках різних рукописів із Кведлінбурзького абатства (Саксонія). Ілюстрації оточені рамками, на сторінці могли розташовуватися від двох до п'яти мініатюр; уціліло 14 зображень. Текст написаний унциалом у 2 колонки; мініатюри займають цілком 4 сторінки; вони розподілені на 2 або 4 частини, які відведені під окремі сцени. На збережених мініатюрах представлені події від виконання пророцтва про Саула (1 Цар. 9) до будівництва Єрусалимського храму Соломоном (3 Цар. 5). Побудова композицій фризами, трактування пейзажу і передача пропорцій та рухів людського тіла, які походять із класичних художніх канонів античності, віртуозна манера письма, а також близький до квадратного формат (312 × 277 мм), почерк, підписи до ілюстрацій і яскраво-червоні рами мініатюр зближують цей рукопис із Ватиканським Вергілієм (*Vat. lat.* 3225). На підставі стилістичної схожості з мозаїками нефа базилики Санта-Марія-Маджоре в Римі (432–440) Кведлінбурзький кодекс датують другою чвертю V ст. [Degering, Voeckler. 1932, с. 117–119].

У біблійній палеографії прийнята така класифікація рукописів Італи та її цитувань у латинських Отців Церкви (за традицією, започаткованою ще К. Лахманном 1842 р., кожен манускрипт позначається маленькою курсивною літерою латинського чи грецького алфавітів):

Африканський тип.

Найдавнішим рукописом цього типу вважається Палатинський кодекс (*Codex Palatinus*; *e*) IV чи V ст., який належить до т. зв. кодексів розкоші, виконаних на пурпуровому пергаменті золотими й срібними чорнилами в техніці хризографії; складається з 228 пурпурових аркушів (36 × 25 см), текст на яких містить велику кількість лакун; зберігається у Відні.

Найважливішим із старолатинських текстів є Євангеліє від Матвія та Євангеліє від Марка у версії Кодексу із Боббіо (*Codex Bobbiensis*; *k*); датується IV–V ст., зберігся частково (96 аркушів). Традиція свідчить, що первісно манускрипт належав св. Ко-

думбану, у VII ст. потрапив до відомого монастиря в м. Боббіо (Пн. Італія); зберігається у м. Турин (Італія). Текстологічні характеристики дають змогу датувати архетип IV ст., як вважав британський теолог і бібліїст Ф. К. Бьоркітт, проте Гордон Лоу за палеографічними даними стверджував, що текст переписаний із папірусу II ст. [Burkitt, 1896; Lowe, 1934].

Цікавими є курйозні моменти цього тексту, оскільки писар був або язичником, або прозелітом, з одного боку, не добре обізнаним із християнськими поняттями, а з іншого – добре знав античну міфологію. Так, у молитві «Отче наш» (Мт. 6:10) замість *venia tregnum tuum* «нехай прийде Царство Твоє» він написав *veni ad regum tuum* «я прийшов до Царства Твого». У цьому ж Євангелії (Мт. 12:12) *ovi* перетворилося на *Iovi* і фраза *Quanto ergo differt homo ovi* «наскільки ж людина вартініша вівіці» починає звучати відверто по-язичницьки: *Quanto ergo differt homo Iovi* «наскільки ж людина відрізняється від Юпітера»; у Євангелії від Марка 1 : 34 Іллю названо Геліоном [Мецгер 2004, с. 340].

Білінгвальним є Кодекс Бези, або Клермонський кодекс (*Codex Bezae Cantabrigensis / Codex Claromontanus; D^{ea}*, або 05), – манускрипт грецькою та латинською мовами, один із найдавніших рукописів Нового Завіту (поч. V ст.). Після тривалої дискусії щодо взаємовідношення грецької й латинської частин кодексу дослідники вийшли на певний рівень однастайності: більшість науковців розглядають латинську частину як буквалістський переклад грецької частини, тому латинський текст не має наукового значення, хіба що для точної реконструкції пошкодженого грецького тексту [Ropes, 1926, с. 112; Lagrange, 1935, с. 430].

До африканського типу належать також цитати латинського тексту Нового Завіту у творах Тертулліана, Кіпріана Карфагенського, Примаса, Прісцилліана.

Європейський тип.

Верчелльський кодекс (*Codex Vercellensis; a*) вважається найранішою версією давньолатинського Євангелія; це рукопис IV ст. – Четвероєвангеліє, написане на пурпуровому пергаменті золотими та срібними чорнилами в техніці хризографії. Манускрипт з 321 аркуша форматом 25 × 16 см; текст записаний в 2 колонки по 24 рядки в кожній. Євангелія розташовані в т. зв. західному порядку (Матвій, Іван, Лука, Марк), як у Палатинському Кодексі та Кодексі Бези. Згідно з переказами (з VIII ст.), рукопис виконаний на замовлення єпископа св. Євсевія. Зберігається в соборній бібліотеці м. Верчеллі (Італія).

Наступним за часом вважається Веронський кодекс (*Codex Veronensis; b*), який датується IV–V ст. Рукопис із текстом Євангелій у версії Італи на пурпуровому пергаменті виконаний срібними та золотими чорнилами. Манускрипт з 381 аркуша форматом 29 × 23 см; зберігається у м. Верона (Італія).

Найдискусійнішим щодо вартісності тексту серед дослідників вважається доволі пізній Кольбертинський кодекс (*Codex Colbertinus; c*) – рукопис XI ст., який є сумішшю латинських версій тексту: Євангелія й Дії апостолів ідуть за Італою, решта книг Нового Завіту – за Вульгатою. Зберігається в Національній бібліотеці Франції в Парижі. Цікавою є інтерполяція імен розбійників у тексті Євангелія від Матвія 27: 38: *Tunc crucifixerunt cum eo duo latrones, unus a dextris nomine Zoatham et unus a sinistris nomine Samma* «Тоді розп'яли з Ним двох розбійників, одного справа, на ім'я Зоафам, одного зліва, на ім'я Камма [Belsheim https://archive.org/details/MN41417ucmf_6/page/n4/mode/2up].

Серед кодексів розкоші Стокгольмський Золотий кодекс (*Codex Aureus Holmiensis; MS A. 35*) – англосаксонський рукопис чотирьох Євангелій у давньолатинській версії сер. VIII ст. У IX ст. рукопис став воєнним трофеєм вікінгів, але його викупили правителі Суррею. У XVI ст. рукопис потрапив в Іспанію, а в 1690 р. куплений для Королівської бібліотеки Швеції, де й перебуває. Збереглося 193 аркуші форматом 39,5 × 31,4 см: пурпурові аркуші з хризографічним текстом чергуються зі звичайними пергаментними аркушами, де текст писаний чорними чорнилами та червоними (кіновар'ю) [De Hamel, 1986, с. 168]

Давньолатинська версія Одкровення представлена в унікальному Гігантському кодексі (*Codex Gigas; MS A 148*). Рукопис поч. XIII ст. (ймовірно, 1230 р.) написаний у бенедиктинському монастирі чеського міста Храст. Написаний одним писарем упродовж 20–30 років. Складається з 310 аркушів, формат рукопису 89 × 49 см; товщина книги – 22 см, вага – 75 кг. Із XVII ст. зберігається в Національній бібліотеці Швеції в Стокгольмі в постійній відкритій для публіки експозиції. Кодекс містить усю суму знань бенедиктинського ордену: Святе Письмо і священна історія, енциклопедія різних галузей знань, світська історія XIII ст., корисні поради для монастирського життя. Послідовність матеріалів: Старий Завіт; Йосиф Флавій «Юдейські старожитності» та «Юдейська війна»; Ісидор Севільський «Етимології»; медичні трактати Гіппократа, Костянтина Африканського, Салернської школи; Новий Завіт; ритуал екзорцизму; Козьма Празький «Чеська хроніка»; устав св. Бенедикта; календар-мар-

тиролог, Пасхалії; список монахів, жертводавців та благодійників [Мецгер 2004, с. 346].

За європейським типом цитується латинський текст Нового Завіту у творах Іринія Ліонського.

Італійський тип.

Значним представником цього типу Італи є Брешианський кодекс (*Codex Brixianus; f*) – манускрипт VI ст. із текстом Євангелій, написаний у Північній Італії на пурпуровому пергаменті в техніці хризографії; складається з 419 аркушів. Дослідження відомого фахівця з готської мови Ф. Кауфмана підтверджують, що давньолатинський текст виказує близькість до готського перекладу в Срібному кодексі та пізніший вплив Вульгати [Kauffmann, 1899, с. 182].

Унціальний білінгвальний Санкт-Галленський кодекс (*Codex Sangallensis; Δ, δ*) – манускрипт IX ст., цікавий тим, що латинський текст іде не окремою колонкою, а слово над словом надписаний над рядками грецького [Звонська 2016, с. 231]. Такий латинський підстрочник яскраво підкреслює буквалізм перекладу, а Санкт-Галленський кодекс, як і більшість греко-латинських манускриптів, містить давньолатинську версію, виправлену за грецьким текстом, тому текстологічно маловартісну [Кенуон 1937, с. 102]. Відомий американський бібліїст Б. Мецгер зазначає, що латинський переклад грецького тексту цього рукопису в *Codex Voernerianus (G, g)* візначається тим, що для багатьох грецьких слів подаються одразу два відповідники: наприклад, Мф 1: 20 слову *γυναικα* відповідає *uxorem vel conjugem*, а в Кол. 3: 8 слову *θυμὸν* – *furorem vel indignationem* [Мецгер 2004, с. 47–49].

Грецький і давньолатинський текст білінгвальних рукописів у цілому належать до західного типу, але виказують ознаки двох відгалужень однієї традиції: Сен-Жерменський кодекс (*Codex Sangermanensis E, e*) – копія з Клермонського кодексу (*D, d*), а два рукописи IX ст., Бернеріанський кодекс (*Codex Voernerianus (G, g)*) та Аугіанський кодекс, або Кодекс із Райхенау (*Codex Augiensis, F, f*), – дві незалежні копії із втраченого першоджерела. Особливо це характерно для мови Послань ап. Павла цих кодексів [Frede, 1964]. Проте дещо іншу оцінку взаємозв'язку між різними текстами західного типу подає австрійський дослідник Ф. Тіннефайд [Tinnefeid, 1963].

Іспанські тип.

Його не можна вважати цілісним, скоріше, це кілька варіантів, представлених у чотирьох видах джерел (у тому числі мосарабської Літургії).

Класифікація типів заснована на певних читаннях, характерних для кожної групи. Наприклад, у рукописах африканської групи грец. φῶς «світло» перекладається як лат. *lumen*, а в рукописах європейської групи – як лат. *lux*; аналогічно грец. δοξάζειν «прославляти» в африканських текстах перекладається як лат. *clarificare*, а в європейських – лат. *glorificare*. Такі розбіжності надзвичайно допомагають визначити місце створення рукопису або ідентифікувати короткі цитати в Отців Церкви.

Незважаючи на все багатство варіантів перекладів і читань, за якими можна поділити свідчення за текстами на групи і сім'ї, іноді виявляються ознаки вражаючої єдності, а це передбачає загальний архетип, принаймні для деяких окремих книг Нового Завіту. Як ще пояснити перестановку в Лк. 9: 62: «озирається назад і кладе свою руку на плуг», що йде врозріз з усіма грецькими рукописами (крім кодексу Бези, де на грецький текст міг вплинути латинський), якщо не підтвердженням гіпотези про єдину початкову версію? У всіх давньолатинських рукописах Лк. 2: 14 читається: *hominibus bonae voluntatis* «людям доброї волі», тоді як у численних грецьких рукописах ми бачимо читання грец. εὐδοκία «благовоління». Ще більше вражає збіг африканської та європейської груп в читанні Мк. 9: 15: *gaudentes* – результат помилки, замість грец. τρέχοντες було прочитано грец. χαίροντες [Мецгер 2004, с. 346].

Інша примітна риса давньолатинських версій – їх довговічність. Навіть після повсюдного поширення Вульгати постійно виявляються сліди вживання й наступності ранніх версій. Більшість примірників Італи фрагментарні, багато в палімпсестах. Однак аж до XIII ст. зустрічаються рукописи повного Нового Завіту, де одна або дві книги представляють Італу, а інші – Вульгату. Існують також рукописи змішаного типу, де у Вульгаті присутня низка (зазвичай невелика) давньолатинських читань. Такими є відомі рукописи: вже згадувані Кольбертинський кодекс із давньолатинськими Євангеліями, південно-французький Перпіньянський кодекс (*Codex Perpignansis*; *p*) з уривками Дій апостолів та вище згаданий Гіганський кодекс із текстом Одкровення.

Усі рукописи Італи традиційно групуються за змістом, при цьому один і той самий рукопис може потрапити в кілька розділів. У повному списку рукописів Італи нараховується: 46 Євангелій (лише 4 з них цілісна Італа, інші – суміш з Вульгатою); 19 Дій Апостолів; 20 Послань Павла; 12 Соборних Послань; 7 Апокаліпсисів.

Із бурхливим розвитком бібліїстики в XX ст. постало завдання систематизувати всі версії давньолатинської Біблії, тому

стараннями дослідників біблійної текстології був створений Інститут *Vetus Latina* в Бойроні (Німеччина). Із 1949 р. розпочато випуск монументального 27-томного видання повної давньолатинської версії з коментарями; до сьогодні опубліковано 20 томів, багато з яких у декількох частинах. Обсяг проведеного аналізу та критичного апарату вражаючий (наприклад, сім віршів Фил. 2: 5–11 разом із критичним апаратом і цитатами Отців Церкви займають 55 сторінок великого формату), тому видання певною мірою перевантажене інформацією, яка ускладнює роботу дослідників [<https://www.herder.de/vetus-latina/institut/>].

1. Звонська Л. Л. Грецька епіграфіка і палеографія. Київ, 2016. 312 с.
2. Мейгер Б. Ранние переводы Нового Завета. Их источники, передача, ограничения [Електронний ресурс] [Пер. с англ.]. Изд. 2-е. Москва: Библиейско-богословский ин-т св. апостола Андрея, 2004. 552 с. Режим доступа: azbyka.ru/otechnik/Biblia/tekstologija-novogo-zaveta/
3. Belsheim J. Codex colbertinus parisiensis. Quatuor Evangelia ante Hieronymum latine translata post editionem Petri Sabatier cum ipso codice collata [Електронний ресурс] / Johannes Belsheim. Christianiae, 1888. Archive.org. Retrieved 2016-05-14. Режим доступа: https://archive.org/details/MN41417ucmf_6/page/n4/mode/2up.
4. Burkitt F. C. The Old Latin and the Itala, with an appendix containing the text of the S. Gallen palimpsest of Jeremiah [Електронний ресурс] / Francis Crawford Burkitt. Cambridge: Univ. Press, 1896. Vol. IV. 105 p. Режим доступа: archive.org/details/oldlatinanditala00burkuoft
5. Burton Ph. The Old Latin Gospels: A Study of their Texts and Language/ Philip Burton. Oxford, 2001. 248 p.
6. De Hamel Chr. A History of Illuminated Manuscripts/ Christopher De Hamel. Boston: David R. Godine, 1986. 418 p.
7. Degering H., Boeckler A. Die Quedlinburger Itala-Fragmente/ H. Degering und A. Boeckler. Berlin, 1932. 54 S.
8. Elliott J. K. The Translation of the New Testament into Latin: The old Latin and the Vulgate // *Aufstieg und Niedergang der RoemischenWelt*. Part II. Vol. 26. Berlin, 1992.
9. Frede H. J. Altlateinische Paulus-Handschriften / Herman Josef Frede. Freiburg, 1964. 236 S.
10. Kauffmann F. Beiträge zur Quellenkritik der gotischen Bibelübersetzung. III. Das gotische Matthäusevangelium und die Itala [Електронний ресурс] *Zeitschrift für deutsche Philologie* / Kauffmann Friedrich. Bd. 31. 1899. S. 178–194. Режим доступа: [Beitr%C3%A4ge+zur+Quellenkritik+der+gotischen+Bibel%C3%BCbersetzung.+III.+Das+gotische+Matth%C3%A4usevangelium+und+die+Itala&pk=764024](http://www.jstor.org/stable/2764024)
11. Kenyon F. G. The Text of the Greek Bible [Електронний ресурс] / Frederik G. Kenyon. London, 1937. Режим доступа: <http://www.katapi.org.uk/GBibleText/Ch2.html>
12. Lagrange M.-J. Introduction à l'étude du Nouveau Testament. Deuxième partie: Critique textuelle [Електронний ресурс] / M.-J. Lagrange. Paris, 1935. Режим доступа: https://www.persee.fr/doc/rebyz_1146-9447_1936_num_35_184_2887_t1_0493_0000_1
13. Lowe E. A. Codices Latini Antiquiores/ E. A. Lowe. Oxford, 1934–1966; Supplement (1971); Part II, 2 изд. (1972). Oxford: Clarendon Press, 1963.
14. Ropes J. H. The Text of Acts [Електронний ресурс] / J. H. Ropes. London, 1926. Режим доступа: <https://archive.org/details/actsofapostles01foak/page/n6/mode/2up>

15. Schäfer K. Th. Die altlateinische Bibel /Karl TheodorSchäfer. Bonn: P. Hanstein, 1957. 31 S.
 16. Tinnefeid F. H. Untersuchungen zur altlateinischen Überlieferung des I. Timotheusbriefes: Der lateinische Paulustext in der Handschriften D E F G und in der Kommentaren des Ambrosiaster und des Pelagius // Klassisch-philologische Studien. XXVI. Weisbaden, 1963.
 17. Vetus Latina Institut. Режим доступу: <https://www.herder.de/vetus-latina/institut/>
-
1. Zvonska L. L. Hretska epigrafika i paleografii. Kyiv, 2016. 312 s.
 2. Metsher B. Rannye perevodы Novoho Zaveta. Ykh ystochnyky, peredacha, ohranycheniya [Elektronnyi resurs] [Per. s anhl.]. Yzd. 2-e. Moskva: Bybleisko-bohoslovskiy yn-t sv. apostola Andreia, 2004. 552 s. Rezhym dostupu: azbyka.ru/otechnik/Biblia/tekstologija-novogo-zaveta/
 3. Belsheim J. Codex colbertinus parisiensis. Qvatuor Evangelia ante Hieronymum latine translata post editionem Petri Sabatier cum ipso codice collatam [Elektronnyi resurs] / Johannes Belsheim. Christianiae, 1888. Archive.org. Retrieved 2016-05-14. Rezhym dostupu: https://archive.org/details/MN41417ucmf_6/page/n4/mode/2up.
 4. Burkitt F. C. The Old Latin and the Itala, with an appendix containing the text of the S. Gallen palimpsest of Jeremiah [Elektronnyi resurs] / Francis Crawford Burkitt. Cambridge: Univ. Press, 1896. Vol. IV. 105 p. Rezhym dostupu: archive.org/details/oldlatinanditala00burkuoft
 5. Burton Ph. The Old Latin Gospels: A Study of their Texts and Language/ Philip Burton. Oxford, 2001. 248 p.
 6. De Hamel Chr. A History of Illuminated Manuscripts/ Christopher De Hamel. Boston: David R. Godine, 1986. 418 p.
 7. Degering H., Boeckler A. Die Quedlinburger Itala-Fragmente/ H. Degering und A. Boeckler. Berlin, 1932. 54 S.
 8. Elliott J. K. The Translation of the New Testament into Latin: The old Latin and the Vulgate // Aufstieg und Niedergag der RoemischenWelt. Part II. Vol. 26. Berlin, 1992.
 9. Frede H. J. AltlateinischePaulus-Handschriften / Herman Josef Frede. Freiburg, 1964. 236 S.
 10. Kauffmann F. Beiträge zur Quellenkritik der gotischen Bibelübersetzung. III. Das gotische Matthäusevangelium und die Itala [Elektronnyi resurs] Zeitschrift für deutsche Philologie / KauffmannFriedrich. Bd. 31. 1899. S. 178–194. Rezhym dostupu: [Beitr%C3%A4ge+zur+Quellenkritik+der+gotischen+Bibel%C3%BCbersetzung.+III.+Das+gotische+Matth%C3%A4usevangelium+und+die+Itala&pk=764024](http://www.jstor.org/stable/2708404)
 11. Kenyon F. G. The Text of the Greek Bible [Elektronnyi resurs] / Frederik G. Kenyon. London, 1937. Rezhym dostupu: <http://www.katapi.org.uk/GBibleText/Ch2.html>
 12. Lagrange M.-J. Introduction à l'étude du Nouveau Testament. Deuxième partie: Critique textuelle [Elektronnyi resurs] / M.-J. Lagrange. Paris, 1935 Rezhym dostupu: https://www.persee.fr/doc/rebyz_1146-9447_1936_num_35_184_2887_t1_0493_0000_1
 13. Lowe E. A. Codices Latini Antiquiores/ E. A. Lowe. Oxford, 1934–1966; Supplement (1971); Part II, 2 изд. (1972). Oxford: Clarendon Press, 1963.
 14. Ropes J. H. The Text of Acts [Elektronnyi resurs] / J. H. Ropes. London, 1926. Rezhym dostupu: <https://archive.org/details/actsofapostles01foak/page/n6/mode/2up>
 15. Schäfer K. Th. Die altlateinische Bibel / Karl TheodorSchäfer. Bonn: P. Hanstein, 1957. 31 S.
 16. Tinnefeid F. H. Untersuchungen zur altlateinischen Überlieferung des I. Timotheusbriefes: Der lateinische Paulustext in der Handschriften D E F G und in der Kommentaren des Ambrosiaster und des Pelagius // Klassisch-philologische Studien. XXVI. Weisbaden, 1963.
 17. Vetus Latina Institut. Rezhym dostupu: <https://www.herder.de/vetus-latina/institut/>